

בין צל ידו של חיים באר לפְּחִנּוּתוֹ של מר לובלין לעגנון

יעל בלבן

תקציר:

הרומן **צל ידו** מאת חיים באר (2021) עוסק ביחסיו של המספר האוטוביוגרפי עם אביו, שהלך לעולמו בעוד בנו נער. לשם כך יצר באר מיזם בדיוני, ובו המספר פוגש את אביו ועוד עשרה מבני עירו של האב, שהוקמו לתחייה. טענתי היא כי הסיטואציה המרכזית **בצל ידו**, שהמספר דורש בה אל המתים, קשורה לפרק האחרון של הרומן הלא גמור של שמואל יוסף עגנון **בחנותו של מר לובלין**, אף שזה אינו מוזכר **בצל ידו**. מאמר זה עניינו השוואה בין שני הטקסטים. ראשית, משותפת לשני הספרים התחבולה של הקמת המתים לתחייה, המזכירה את המוטיב המוכר של המת־החי. בשני הספרים המספר, השרוי בניתוק מביתו וממשפחתו, משוחח עם המתים בידיעה שהם מתים גמורים. שני הספרים עוסקים בעבר שנחרב ולא ישוב לעולם, ובשניהם המספר פוגש את אביו המת ואף משוחח עמו. עם זאת, יש הבדלים עמוקים בין שתי היצירות. בולט ההבדל בין דמויות המתים־החיים, ובייחוד בין דמות האב בשני הספרים ובקשר לרגשות האשמה של הבן כלפי אביו המת. עוד הבדל מהותי הוא הימצאותם או היעדרם של ספרים, שהם מטונימיים לתרבות היהודית: אצל עגנון הם חסרים, ואצל באר – אינם מספיקים. עצם השימוש של באר בפרק של עגנון הוא אמירה ארס־פואטית על תפקיד הספרות בשמירת זכר העבר ובתיווך זיכרונותיו האישיים ורגשותיו של הקורא.

מילות מפתח: בחנותו של מר לובלין, חיים באר, המת־החי, צל ידו, ש"י עגנון

'במטוס, בדרך לווינה, חזר אבי ונגלה אליי פעם ועוד פעם'. במילים אלה נפתח הרומן **צל ידו** מאת חיים באר; ואכן, בהמשך הדברים אביו של המספר חוזר ונגלה אליו כשישים שנה לאחר מותו.¹ הספר עוסק ביחסיו של המספר האוטוביוגרפי עם אביו אברהם רכלבסקי ובחיי האב מאז עלייתו לארץ ישראל. על פי הכתוב בגב הספר וברשימות הביקורת, הספר נכתב כמשקל נגד וכהשלמה לרומן המופת האוטוביוגרפי **חבלים** (1998), שהתמקד בעיקר באָמו של המספר.²

1 חיים באר, **צל ידו**, עם עובד, תל אביב 2021, עמ' 9.

2 רחל אליאור, 'על ספרו החדש של חיים באר, "צל ידו"', דף הפייסבוק של רחל אליאור, 18.9.2021, זמין בפרויקט **בנייהודה**. <https://benyehuda.org/read/29111>. כל הפריטים מהמרשתת אוחרו ב־13.1.2025; אריק גלסנר, 'על "צל ידו" של חיים באר', **מבקר חופשי** (בלוג), פורסם ב־3.9.2021.

ניצה בן־דב אף כינתה את הספר 'קומה שנייה לחבלים'.³ הדברים כתובים במפורש אף בספר עצמו: 'ספר שימשיך, ואולי גם יסיים, את המהלך שהתחלתי ב"חבלים", [...] ספר שבמרכזו תעמוד דמותו המיוסרת והכאוה של אבי, שבעיצומם של ימי התבגרותי [...] נעלם לפתע פתאום מחיי'.⁴

הרומן צל ידו נפתח ואף מסתיים באביו של המספר, אך כדי להגיע אל האב המנוח המספר עוסק כביכול בעיר הולדתו של האב – אוברוץ'. איל הון אקסצנטרי (שבני דמותו נזכרים גם בספרים קודמים של באר לפני המקום ואל מקום שהרוח הולך)⁵ מגייס את המספר לפרויקט שחזורה במילים של אוברוץ', עיירה צנועה בוואלין, אשר כל ייחודה בכך ששם נולדו אִמו של המיליארדר (הבדיוני) ואביו של הסופר (הממשי). שחזור העבר האישי, המשפחתי והלאומי נוכח ביצירתו של באר לכל אורכה, מנוצות (ואף בכמה מהשירים בספרו הראשון *שעשועים יום יום*)⁶ דרך חבלים שפרץ את הדרך לזרם של כתיבת רומנים אוטוביוגרפיים⁷ עד לפני המקום, שיגאל שוורץ הראה את מורכבות הקשרים בינו ובין אורח נטה ללון לעגנון.⁸ במרכז שני הספרים, כתב שוורץ, 'נסיונות מודעים ולא מודעים להציל, לשמר, לתעד ואפילו להחיות שרידים מאותו עולם יהודי'.⁹ כמו בלפני המקום, גם בצל ידו סיפור המסגרת הוא פרויקט תיעוד שיזם מיליארדר אקסצנטרי. לשם מעשה השחזור המיליארדר מקים מרכז מחקר, ובו מערך שלם של ארכיונים וחוקרים, ומזמן 11 מיוצאי העיירה אוברוץ' שיספרו מסיפורי המקום כחלק מ'פרויקט עדות'. מהר מאוד מתברר שהעדים כולם הלכו לעולמם עשרות שנים לפני כן, והושבו לעולם הזה לצורך הפרויקט בדרכים עלומות. בהמשך הדברים המספר מגלה כי אחד מאותם יורדי דומה שהועלו באוב הוא אביו, אשר נפטר כשישים שנה קודם לכן. משם והלאה הסיפור מתמקד בשיחות בין

חיים וייס, "התכירני אבא?" על מקומו של הרומן צל ידו ביצירת חיים באר, מעלה כתב עת לביקורת, גיליון 6 (יוני 2022), ללא מספרי עמודים, <https://tinyurl.com/2w3awjeb/>; תמר רותם, "צל ידו": חיים באר מקים לעצמו ארון זיכרונות ייחודי בנוף הספרות הישראלית, הארץ, 16.12.2021; יגאל שוורץ, 'הרווח שבין הסופר למספר המתחזה לסופר', פנס מוסף לביקורת הספרות, 29.12.2021.

3 ניצה בן־דב, 'חיים באר בונה קומה שנייה לספרו המצליח "חבלים"', הארץ, 14.9.2021; חיים באר, *חבלים*, עם עובד, תל אביב 1998.

4 באר, *צל ידו*, עמ' 79, וראו גם עמ' 165. חיים וייס ('התכירני אבא') ציין 45 אזכורים לחבלים בצל ידו. כאן המקום להעיר שגם חבלים הוא רומן, וככזה אינו מתיימר ואינו אמור להיות צמוד לעובדות. ראו: ניצה בן־דב, *חיים כתובים: על אוטוביוגרפיות ספרותיות ישראליות*, שוקן, ירושלים ותל אביב 2011, עמ' 9–29; הנ"ל, 'חיים באר בונה קומה שנייה'; שלומית זערור זור, 'הרומן "נוצות": שכול, כישלון וכישוף הזמן', בתוך: חנה סוקר־שוורץ וחיים וייס (עורכים), *מלאכת החיים: עיונים ביצירתו של חיים באר*, עם עובד, תל אביב 2014, עמ' 186–196.

5 חיים באר, *לפני המקום*, עם עובד, תל אביב 2007; הנ"ל, *אל מקום שהרוח הולך*, עם עובד, תל אביב 2010.

6 הנ"ל, *נוצות*, עם עובד, תל אביב 1979; הנ"ל, *שעשועים יום יום*, עם עובד, תל אביב 1970.

7 בן־דב, *חיים כתובים*, עמ' 15.

8 שמואל יוסף עגנון, *אורח נטה ללון*, שוקן, ירושלים 1939.

9 יגאל שוורץ, 'הספר על הספר על הספר (שלא נכתב)', הארץ, 6.10.2007.

הבן לאביו המת, ובהן האב מספר על חייו. לאחר שהתוודעו הבן והאב זה לזה בחשאי ניתנת לבן הזדמנות (חלקית, מוגבלת) להתמודד עם משקעים קשים מילדותו ולהיפרד כראוי מאביו.

המשימה שאיל ההון חובב האמנות מטיל על המספר בצל ידו היא לכתוב לא סתם ספר יזכור ('יזכור בוך') לעיר אוברוץ' אלא רומן, יצירת אמנות ספרותית. גם האב המת רוצה לכתוב ספר כזה, ובמילותיו המושאלות משירו של גלבע (המכונה כאן ולא בכדי 'המשורר מראדזיוויל'): 'ארצה לכתוב ספר. אותו ספר אחד ויחיד שהמשורר ההוא מראדזיוויל דיבר עליו. ספר, שלאחריו אין אדם צריך לעוד ספר מלבדו'.¹⁰ כמו בספרים אחרים של באר (למשל לפני המקום, חלומותיהם החדשים), רמזים שונים מצביעים על האפשרות כי הספר אשר מדובר עליו הוא בסופו של דבר הספר שאנו קוראים.

כדי לשכנע את בני שיחו, בני אוברוץ' המשתתפים ב'פרויקט העדות', לפתוח את לבם ואת זיכרונותיהם בפניו – מגייס המספר את המסה 'מולדתנו, הטקסט' מאת ג'ורג' סטיינר: 'אל לנו לשכוח, חתמתי את דברי הכיבושין שלי בפרפרזה על דברים שקראתי לפני שנים במסה "מולדתנו, הטקסט" של ג'ורג' סטיינר [...] השיבה הביתה, השיבה אל נחלת אבותינו, איננה שיבה אל העיר הקונקרטית אלא אל הספר שייכתב. דעו לכם, בני עירי ובנות עירי היקרים: הטקסט הוא הבית – הוא ואין בלתו'.¹¹ אמנם סטיינר כיוון בדבריו לטקסט המקודש, למקרא, הוא 'בית הטקסט' אשר כל יהודי נושא על גבו כחילזון בנדודיו.¹² באר לעומתו רואה מילולית ב'מולדת' את מקום ההולדת, 'נחלת אבות' אשר מכיוון שאינה קיימת עוד במציאות יש לברוא אותה מחדש באמצעות הטקסט. יתר על כן, בספר זה באר אינו מרבה לפנות אל המקורות היהודיים, והוא נוטל לצרכיו טקסטים מסוגים שונים, ואינו בוחל אף בתיאורים גסים למדי מבית המרחץ על יהודי בעל 'קילע' ועל נפישות.¹³ כדרכו של באר, גם ההסבר מובא בספר גופא: 'לדעתי המטריאלים הנחותים כביכול שיונס מתעסק בהם, [...] אינם נחותים מן החומרים העיליים והנאצלים שקודמיו ניסו לעסוק בהם כל אחד כפי יכולתו',¹⁴ והוא מסמך לדבריו דוגמאות מאיסאק באבל, מזלמן שניאור ומחיים נחמן ביאליק. הבחירה ב'מטריאלים' נטורליסטיים כאלה נובעת מהשאיפה להחיות את הזיכרונות ולקרנם לחיים כל האפשר. יש בכך מן האירוניה כשהדוברים עצמם אינם בין החיים.

את הפרויקט של העלאת העיר אוברוץ' לתחייה בספר באר עצמו משווה, בתוך צל ידו, לספריהם של שלום עליכם, גבריאל גרסייה מרקס ועגנון. כדי להסוות מעט את ההתפארות

10 שם, עמ' 123. השיר מצוטט במלואו בעמ' 95.

11 שם, עמ' 106, המסה מוזכרת גם בעמ' 177.

12 השאלה כיצד העמדה האנטי-ציונית שסטיינר מבטא במסה זו משתלבת בספרו של באר טעונה עיון נפרד. ג'ורג' סטיינר, 'מולדתנו, הטקסט' (תרגמה מאנגלית אילנה בינג), **אות כתב עת לספרות ותיאוריה**, 5 (2015), עמ' 223-239. ראו גם: באר, **אל מקום שהרוח הולך**, עמ' 170.

13 באר, **צל ידו**, עמ' 222.

14 שם, עמ' 224.

הגלומה בהשוואה הוא שם את הדברים בפיה של דמות משנית – הד"ר הילה אנגל, ואילו המספר מצטנע: 'אבל לשם כך דרוש טיטאן מסדר גודל של שלום עליכם, מרקס ועגנון, מיהרתי להשיב, וכאלה כבר לא מסתובבים היום בעולם'.¹⁵ במקום אחר נשמעת השוואה דומה מפי המיליארדר שיזם ומימן את הפרויקט: 'יצירה ספרותית שבכוחה להעניק לעיר את חיי הנצח שלה, כמו שעשו "ויליס" לדבלין, "מאה שנים של בדידות" למקונדו ו"עיר ומלואה" לבוצ'אץ'.¹⁶ המספר של באר מתעלם לאורך כל הספר מכך שאוברץ אינה עיר הולדתו כלל אלא עיר הולדתו של אביו.

טענתי היא כי הסיטואציה המרכזית בצל ידו, אותה סיטואציה מיסטית וחידתית שאינה מבוארת עד תום אשר המספר האוטוביוגרפי דורש בה אל המתים, קשורה בטבורה אל הפרק האחרון של הרומן הלא גמור של עגנון **בחנותו של מר לובלין**, אף שזה אינו מוזכר בצל ידו.¹⁷ מאמר זה עוסק אפוא בהשוואה בין צל ידו לפרק האחרון של **בחנותו של מר לובלין**, בקווי הדמיון המשותפים לשתי היצירות ובהבדלים הרבים ביניהן. השוואה זו תביא להבנה מחודשת של הרומן של באר כדיון על תפקידה של הספרות בהחייאת העבר ועל הכישלון האינהרנטי, הידוע מראש של דמות 'המת' החי' להקל את אשמתם של החיים.

השוואות והקבלות בין באר לעגנון רווחות במחקר הקיים. קשה למצוא מאמר על באר שאינו מזכיר את עגנון ולו אגב אורחא, וחוקרים אף השוו ספרים מסוימים של באר לספרים מסוימים של עגנון. כך ראה יגאל שוורץ בלפני המקום של באר 'גרסת כיסוי' לאורח נטה ללון,¹⁸ וניצה בן-דב קשרה בין אל מקום שהרוח הולך ובין תמול שלשום¹⁹ וכינתה את חבלים 'רומן עגנוני'.²⁰ מגמה זו לא פסחה כמובן גם על הביקורות על צל ידו, אם כי למיטב ידיעתי ללא אזכור של **בחנותו של מר לובלין**. באר עצמו כתב מאמרים רבים על יצירת עגנון וייחד לו שלושה ספרי עיון ומחקר: ספרו **גם אהבתם גם שנאתם** עוסק ביחסים בין עגנון לביאליק וליוסף חיים ברנר; **חדרים מלאים ספרים** עוסק בעד הנה; ולאחרונה יצא לאור **לפנים מן הווילון – שמונה קריאות בעגנון**.²¹ יתר על כן, באר העיד על

15 באר, צל ידו, עמ' 41.

16 שם, עמ' 179.

17 ש"י עגנון, **בחנותו של מר לובלין**, שוקן, ירושלים ותל אביב 2001. חשוב לציין כי אף שחלקים מהרומן הושלמו מן העיזבון בידי בתו של המחבר, הפרק האחרון פורסם עוד בחייו של עגנון. ראו: אמונה ירון, 'על התקנת הספר', שם, עמ' 213.

18 שוורץ, 'הספר על הספר על הספר'.

19 ניצה בן-דב, 'אל מקום שהלב מושך: קשרים וקשרי-קשרים בין "אל מקום שהרוח הולך" של באר ובין "תמול שלשום" של עגנון', בתוך: סוקר-שווגר ווייס (עורכים), **מלאכת החיים**, עמ' 234-244; שמואל יוסף עגנון, **תמול שלשום**, שוקן, ירושלים 1945.

20 בן-דב, **חיים כתובים**, עמ' 124.

21 חיים באר, **גם אהבתם גם שנאתם**, עם עובד, תל אביב 2002; הנ"ל, **חדרים מלאים ספרים**, מנגד הוצאה לאור, ירושלים 2016; הנ"ל, 'המפתח להבנת "בחנותו של מר לובלין" מאת עגנון', **הארץ** 12.8.2018; הנ"ל, **לפנים מן הווילון: שמונה קריאות בעגנון**, עם עובד, תל אביב 2024.

בין צל ידו של חיים באר לפחנותו של מר לובלין לעגנון

עצמו שהוא קורא בספרי מופת כמבצע מעין ריגול תעשייתי: 'יצירות מופת ספרותיות הן כיתות-אמן מעולות למי שמבקש לכתוב ספרות', כתב, ואף הזכיר את עגנון כמקור הראה חשוב.²²

במאמר 'המספר כסופר', על אודות אורח נטה ללון, כתב גרשון שקד: 'מלאכתה של "דמות המספר" ב"אורח נטה ללון" היא הספרות; ועניינה – שיבה לעיירתה ומסירת עדות-ראייה על מה שעיניה רואות ואוזניה שומעות'.²³ אלא ששאיפה זו אינה יכולה לצאת מן הכוח אל הפועל:

סיפור הרומאן שאנו דנים בו, מתפרק על-ידי שורה ארוכה של סטיות [...] על-ידי גיבורים שונים המזדמנים באקראי למספר ומרצים בפניו תולדות-חייהם. [...] המוטיב החוזר בכל אחד מן המונולוגים הוא, כי אין לחזור ל'ימים שעברו', שחלפו ללא שוב. הלכה למעשה נהרסת עלילת האורח השב לעירו על-מנת להחזיר עטרה ליושנה.²⁴

התפרקות זו לדיגרסיות אין-סופיות, שהיא עיקר עניינו של שקד במאמר, היא עניין מהותי ומרכזי ברומן – קוצר ידו של המספר להחזיר עטרה ליושנה, חוסר היכולת להקים לתחייה את העיר שאיננה (ובמשתמע, את העולם היהודי שאבד) באמצעות מעשה האמנות. כאמור, יגאל שוורץ רואה בלפני המקום 'גרסת כיסוי' של אורח נטה ללון, אולם הוא מדגיש: 'עלילת "השיבה המאוחרת", ולו גם בנוסחו המרוסק של עגנון, היא אפשרות אנכרוניסטית, בלתי רלוונטית בעליל מבחינתו של באר'.²⁵

גם בצל ידו הנסיון לשחזר את העיר מייצר בסופו של דבר רק חלל ריק. רחל אליאור משווה בין עגנון שחי בבוצ'אץ' בנעוריו ולרשותו עמדו הן זיכרונותיו האישיים הן זיכרונותיהם של בני העיר שעוד היו בחיים, ו'בין באר, שהוא עצמו יליד ירושלים המנדטורית, מעולם לא חי בוהלין או בפלך ז'יטומיר, לא הכיר את שפות הארץ שבה נולד אביו ולא את תרבותה, ולא היה לו את מי לשאול מבין החיים'.²⁶ אכן, אי אפשר לומר שהספר מעמיד בפני קוראיו את דמותה של אוברוץ' היהודית, אף לא במעומעם. רק חלק קטן מהספר, עמודים 53-111, עוסק ב'פרויקט העדות', עם עוד שתי הבלחות קצרות בעמודים 220-224 ו'262-269. הראשונה מאלה עוסקת בסיפור בית המרחץ ומטרימה את הסיפור הגרוטסקי של 'סעודת הקבצנים' בבר המצווה של המספר (סיפור זה, כמו קטעים אחרים בצל ידו, כבר סופר בחבלים); והשנייה עוסקת בוויכוחים על פלאגיאריזם ועל גלגוליהם של סיפורים מעיירה אחת לאחרת – על משמעותו של דיון זה אעמוד בהמשך הדברים, כלומר הספר שנכתב לבסוף – צל ידו – אינו מנסה כלל לשחזר את העיר האבודה.

22 הנ"ל, 'צייד האפיוניות', בתוך: רות קרטון-בלום (עורכת), מאין נחלתי את שירי: סופרים ומשוררים מדברים על מקורות השראה, ידיעות אחרונות – ספרי חמד, תל אביב 2002, עמ' 195-220, הציטוטים מעמ' 213.

23 גרשון שקד, אמנות הסיפור של עגנון, ספרית פועלים, תל אביב 1973, עמ' 228-278. הציטוט מעמ' 247.

24 שם, עמ' 230-231.

25 שוורץ, 'הספר על הספר על הספר'.

26 אליאור, 'על ספרו החדש של חיים באר, "צל ידו"'.²⁷

אם כך, מה באר מנסה לשחזר?²⁷ מהי מטרתו של 'פרויקט העדות' ולשם מה הקים באר את 'טירת מנמוסינה'? כאמור,²⁸ הפרויקט כולו נועד לתרץ את העלאתו באוב של אברהם רכלבסקי, אביו של המספר, שנפטר בחטף כשהיה בנו יחידו אשר אהב בן 18 בלבד. אכן, עיקרו של הספר, הן מצד הכמות הן מצד המהות, במפגש המהוסס, הנרגש והמעוצב לעילא שבין הבן ובין אביו. שם האב ותולדות חייו המובאות בספר זהים לפרטיו של אביו של חיים באר, וגם פרטי המספר תואמים לחלוטין את אלה של חיים באר עצמו.²⁹ על הגבולות הנזילים שבין המחבר הביוגרפי חיים באר ובין גיבוריו כבר עמדו לפניי.³⁰ הקרבה בין המחבר הביוגרפי לגיבוריו מזוהה עם באר ומאפיינת חלקים ניכרים מכתובתו.

אם כך, האם כל פרויקט ההעלאה באוב של נשמות המתים מכוון, כטענת המבקרים, לסגירת מעגל של הסופר הביוגרפי, של חיים באר עצמו? אריק גלסנר מכנה את 'הרכיב הפנטסטי' בספר חלק משלל 'שטויות והבלים, קליפות וזגים [ש] צריך לעבור ב"צל ידו" עד שמגיעים סוף סוף לעיקר, לגרעין'. העיקר הוא השיחות בין הבן לאביו, המלאות 'רגעים מצמררים, רגעים שמביאים לסף בכי, רגעים של ספרות חזקה' שמצדיקים את הקריאה ברומן.³¹ יגאל שוורץ שואל מדוע עטף המחבר את המפגש עם אביו בכל כך הרבה 'שכבות הגנה ארציות ושמימיות' ומסיק את המסקנה הזאת: 'אפשר לטעון גם – והעודפות האדירה בשכבות המגן תומכת בכיוון הפרשני הזה – שהסופר החי מסוגל להגיע למפגש דמיוני עם אביו המת רק תחת שמירה כבדה מאוד'.³² לעומתם, אליאור משלבת את העיסוק בזיכרון בכלל עם זיכרון העולם היהודי שחבר. בעיניה זיכרון האב וזיכרון העיר משתלבים לשלמות אחת, ללא סתירות וללא דיאלקטיקה.

עיון מדוקדק בספר עשוי לסדוק שלמות זו. מתברר שאביו של המספר אינו משתתף כלל בסיפורים על החיים באוברץ'. בשיחות הכלליות של 'פרויקט העדות' הוא מסתפק בהערות מדי פעם בפעם, אך אינו מספר סיפור משלו, ובוועידים הפרטיים עם בנו – שתופסים חלק ניכר מן הספר, ובהם עיקר הסיפור מתרחש – דבריו נסבים כמעט רק על עצמו ועל משפחתו הקרובה, ועיקרם תקופת עלייתו לארץ ישראל וחיייו בירושלים.³³

27 תמר רותם רואה בספר מעין סיכום של יצירת באר עד כה: 'קומפקטוס כמו זה שבטירת מנמוסינה – ארון משוכלל שבו מוצגים זיכרונות נבחרים מספריו', ראו: רותם, 'צל ידו'. קשה לקבל טענה זו, שכן באר מספר מחדש סיפורים ואפיזודות שנזכרו בנפוצות גם בחבלים, אשר נכתב שני עשורים קודם לצל ידו, ויש קשרים רבים ומורכבים גם בין ספריו האחרים, כלומר האזכור העצמי אינו ייחודי לספר זה לדוגמה: אליאור, וייס, שוורץ.

28 אליאור ('על ספרו החדש של חיים באר', 'צל ידו') למשל מוסרת בפתח דבריה את פרטי האב הביוגרפי, לרבות פרטים שאינם מובאים בספר, מתוך זיהוי מוחלט בין הדמות לאדם הממשי: 'אביו של מחבר "צל ידו", אברהם רכלבסקי, בן חיים ומינדל רכלבסקי, נולד באוברץ' [...] בשנת 1890 [...] למד באוניברסיטה בקייב וכן הלאה.

30 ראו למשל: שוורץ, 'הרווח שבין הסופר למספר'; זהר, 'הרומן "נוצות"'.
31 גלסנר, 'על "צל ידו"'.
32 שוורץ, 'הרווח שבין הסופר למספר'.
33 למעט סיפור קצר אחד, בעמ' 157-158.

המידע על העיר אוברוץ' מגיע משני סוגים של מקורות: האחד, מידע היסטורי אמתי שמוכח מפיה של הד"ר ורה שרף או במסמכים שהיא מספקת למספר. לדוגמה, בעמ' 60-61 מצוטטת ידיעה אמיתית מתוך המליץ, ואף מצוין תאריך פרסומה.³⁴ המקור האחר הוא סיפורי העדים; וכאמור, האב אינו אחד מהם. הוא דווקא מסתייג באוזני המספר מהוצאת עוד אחד מה'זכור ביכער' האלה, שכולם 'עשויים באותו שטאנץ ממש, במתכונת אחידה. למעשה הם אותו ספר עצמו שרואה אור פעם אחר פעם באין-סוף וריאציות מקומיות'.³⁵ אכן, כמעט כל סיפורי ה'עדים' הערטילאיים בטירת מנמוסינה (למעט סיפורי הגסים של 'יונס') זהים לחלוטין לסיפורים שהובאו בספרי זיכרון של עיירות אחרות. במילים אחרות, כולם שקריים.³⁶ יתר על כן, על כל אחד מהסיפורים אחת הנוכחות, המכונה גברת שיפרים, מגיבה ומציינת מאין בדיוק הסיפור לקוח. למשל, בעניין הסיפור על אודות המיליונר עקיבא יוגר היא אומרת: 'גברת רחלין עשתה כאן מעשה שלא ייעשה. היא קראה את האבטוביוגרפיה של משה מנדל גינזבורג, [...] ופשוט העתיקה את תולדות חייו מראדזיוויל לאוברוץ'.³⁷ וכדרכו של באר, הנוטה לערטל את התחבולות הספרותיות שלו, הוא עצמו מפנה למקור הסיפורים בתוך הספר גופא:

סיפרתי להם כי בחצי שנת השבתון שעשיתי בניו יורק הרביתי לבלות ב-NYPL, הספרייה המרכזית של העיר, שהיא בעלת אוסף 'ספרי זכור' מהגדולים בעולם, ואחרי שמילאתי את כרסי בסיפוריהן של העיירות היהודיות שנחרבו במזרח אירופה אני יכול להעיד בנקיטת חפץ שאכן סדנא דארעא חד הוא, ושהסיפורים השונים כל כך חוזרים על עצמם.³⁸

אם כן, הניסיון לשחזר עיר במילים לא רק שאינו עולה יפה בספר אלא שהוא אף מזויף – ובגלוי. חיים וייס, המזהה בספר 'ייעוצים מתים'; שרידים חלקיים ושבורים לעיר שלא ניתן להשיב אותה אל החיים, צודק; וגם את יחסי האב והבן 'לא ניתן לשחזר ולא ניתן לתקן'.³⁹ אני שואלת אם באר מנסה בכלל לעשות זאת; אם הוא מנסה, כדבריו בספר עצמו, לספר על חיי אביו ויחסיהם ב-18 השנים שהספיקו לחיות בבית אחד. התשובה המפתיעה היא: לא ולא. כשם שבאר אינו מנסה כלל לשחזר את העיירה אוברוץ' אלא חותר בגלוי ובמפורש תחת הניסיונות להעלותה באוב באמצעות העדויות המפוברקות, כך גם אין הוא מעלה

34 ראו: י' אי"ש ת"ם הלוי, 'כתוב זאת זכרון בספר', המליץ, 28.11.1867, עמ' 4, זמין באתר עיתונות יהודית היסטורית, <https://tinyurl.com/4p7kk2rc>.

35 באר, צל ידו, עמ' 122.

36 וראו גם: וייס, 'התכירני אבא'.

37 באר, צל ידו, עמ' 109, וראו גם עמ' 159, 264, 269. הסיפור על משה מנדל גינזבורג מראדזיווילוב מוזכר בספרה של אידה צורית: החיים, האצילות: פרקים ביוגרפיים ועיונים במרכיבים הקבליים-החסידיים של שירת אמרי גלבע, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1988. זמין בפרויקט בן-יהודה, <https://benyehuda.org/read/11452>.

38 באר, צל ידו, עמ' 265.

39 וייס, 'התכירני אבא'.

באוב, בשיחותיו עם דמות האב המת, את שנותיהם המשותפות. מנגד, גם אין הוא משחזר את חייו של האב באוברוך' אלא דווקא את השנים של עלייתו לארץ ישראל ואובדן אשתו הראשונה והאהובה. עוד אשוב לבחירה זו.

נקודה חשובה שאינה מודגשת דייה במחקר הקיים היא שחיים באר לא היה צריך ליצור את כל המבנה של טירת הזיכרון – היא 'שלוש מנמוסינה' – על מלאכיה המרובים והמתים החיים בתוכה כדי לכתוב על אביו. הרי הכתיבה על אנשים שמתו מובנת מאליה, ובאר עצמו עשה זאת בהצלחה מרובה. הרומן **חבלים** יצא לאור לאחר מותה של אמו, ומותה אף מתואר בספר,⁴⁰ והדבר לא הפריע למספר האוטוביוגרפי לתאר אותה בחייה ואף בשנים שקדמו להולדתו בחיות מרובה ובאהבה עד שדמותה המורכבת והטרגית קמה לנגד עיני הקוראים ממש, למרות טענתו של המספר 'כי קצרה יד[ו] לברוא לאמא דמות'.⁴¹ באר תיאר באותו ספר גם את דמותו של אביו, ומי שקרא לא ישכח את הדמות הגרוטסקית הלבושה 'גאטקעס ולייבלע' בליל הטיול השנתי, וגם את 'סעודת המצווה' שערך לכבוד בר המצווה של בנו יחידו.⁴² אם רצה באר לכפר על תיאורים אלה ולהציג את אביו באור אחר, רך ומפויס יותר, ודאי עמדו לרשותו שלל כלים ספרותיים לעשות זאת.⁴³ בכתיבה על אדם דמותו הבדייונית נעשית חיה; עקרונית, בתוך העולם הבדייוני בסיפורת דמות היא דמות – אם היא מבוססת על דמותו של אדם שהלך לעולמו, על דמותו של אדם שחי עמנו או על דמות בדויה.⁴⁴ נראה אפוא שמטרת התחבולה המורכבת של הקמת המתים לתחייה **בצל ידו** אחרת. כאשר באר מתאר את אביו כמת-חי הוא מנכיח את ההיעדר של האב דווקא, את חוסר האפשרות לדבר אִתּוּ באמת, ליפול בזרועותיו ולחבקו, כשם שעגנון מנכיח בכתיבתו על בוצ'אץ' את חוסר האפשרות להקים לתחייה את העיר עצמה על אנשיה.

דמות המת-חי נדונה לרוב בספרות העברית בהקשר של שירים לזכר המתים בקרב חוקרים רבים עוסקים בעיקר במת-חי כמספק הצדקה אידאולוגית ללחימה, כמייצג ערכים אוניברסליים של הקרבה עצמית למען מטרה נעלה וקשר להיסטוריה ולזיכרון הקולקטיבי של האומה.⁴⁵ עם זאת, זיוה שמיר, חנן חבר ויוחאי אופנהיימר מזכירים את רגשי האשמה שהחיים מרגישים ואת הרגשת האחרייות שלהם כלפי המתים. מעיין הראל מצביעה גם על התשתית המיתית האוניברסלית של דמות המת הקם לתחייה, לרבות תחיית ישו, ועל העיקרון של פריעת ההבחנה הנורמטיבית בין חיים למוות. שמיר מבחינה בין השנים

40 באר, **חבלים**, עמ' 328-330.

41 שם, עמ' 139.

42 שם, עמ' 205-210, 218-219.

43 ספרה של בן-דב **חיים כתובים** עוסק כולו בבחינה של כתיבה אוטוביוגרפית מסוגים שונים.

44 השאלה אם דמות מסוימת מבוססת על אדם אמתי עשויה לעניין חוקרים והיסטוריונים, אך חירותו של הסופר לעצב את הדמות כרצונו ולפי צרכיו הספרותיים בעינה עומדת.

45 לדוגמה: חנן חבר, 'חי החי ומת המת', **סימן קריאה**, 19 (1986), עמ' 186-192; יוחאי אופנהיימר, 'גלגוליו של דגם המת החי בשירת מלחמת העצמאות', **סדן**, ה (תשס"ב), עמ' 416-442; זיוה שמיר, 'המת החי: גלגוליה של דמות המת-החי ביצירת אלתרמן', **גג**, 14 (2006), עמ' 67-72; מעיין הראל, 'המת-החי נהפך לחי-מת: עיון במוטיב מפתח בתרבות ובספרות הישראלית', **עיונים**, 38 (2022), עמ' 171-191.

המוקדמות יותר בשירת נתן אלתרמן, שאז מילא המת-החי תפקיד אוניברסלי ולאומי, לעומת שיריו המאוחרים: 'בסוף דרכו, קיבלה דמות המת-החי גוון אישי, ובאמצעותה ביטא אלתרמן את עולמו שלו: עולם של אדם הניצב בערוב יומו מול פני המוות'.⁴⁶ זאת ועוד, הנופלים במלחמה הם לוחמים צעירים, והמתאבלים עליהם הם בדרך כלל הוריהם או חברים בני גילם. בספרו של באר מדובר בבן שאביו נפטר ממחלה, אם כי בפתאומיות וטרם זמנו. אפשר כמובן למצוא בספרות העברית גם התייחסות לאובדן של אב, למשל בשירי נורית זרחי ודליה רביקוביץ, שהתייממו בילדותן. ואכן, גם בשירי רביקוביץ האב נזכר כמת-חי.⁴⁷ בספרו של באר, רגשי האשמה כלפי האב המת מתבטאים באופן שהמספר בצל ידו מכה על חטא ההתנכרות לאב בתקופת נעוריו ועל הצטיירות דמותו בחבלים. לקראת סוף הרומן הוא שואל: 'האם יש בכוחם של בני אדם לתקן משגים שעשו בעברם, כאשר ניתנת להם הזדמנות שנייה. ובמקרה שלי, האם בזכות השנים שנוספו לי וניסיון החיים שצברתי, במיוחד כהורה, תיווצר ביני ובין אבא חיבה ונימשך זה אל זה, או שמא העוינות ששררה בינינו בחייו תצוף ותעלה שוב ותשתלט עלינו'.⁴⁸

אם אלו 'שטויות והבלים' (גלסנר) או 'שכבות הגנה' (שוורץ), לא ניתן להתעלם ממרכזיותן של השיחות עם המתים בצל ידו. לכאורה הרעיון להקים לתחייה את המתים עשוי להיות מושפע מטכנולוגיות עכשוויות, כגון הולוגרמות נעות ובינה מלאכותית.⁴⁹ באר עצמו מצביע בספר גופא דווקא על מקור תלמודי, ברוח קרבתו הידועה למקורות היהודיים: סיפורים על מתים מדברים שהמורה שלו לגמרא 'הלעיט אותי בהם כשהתחלנו ללמוד את הפרק השלישי של מסכת ברכות, את פרק "מי שמתו"'.⁵⁰ אבל למעשה השיחות עם המתים בצל ידו הן תחבולה ספרותית שלמד באר מעגנון, מורו ורבו. כוונתי לשיחתו של המספר העגנוני בחנותו של מר לובלין עם מר יעקב שטרן.

46 שמיר, 'המת החי'.

47 לדוגמה בשיר 'תרי"ג מצוות ואחת': 'והאיש המת שב לביתו / לספר לבניו על מותו / [...] והוא ישב עמנו ולא מש / כל שבעת ימי אבלות' וכן הלאה. דליה רביקוביץ, כל השירים עד כה, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1995, עמ' 21-22. לדיון ראו: גדעון טיקוצקי, דליה רביקוביץ בחיים ובספרות, אוניברסיטת חיפה ומשכל, ראשון לציון 2016, עמ' 63.

48 באר, צל ידו, עמ' 313.

49 על שימוש בהולוגרמות של אנשים מתים ראו למשל באתר חברת וירטואליון: <https://www.virtualion.co.il/holography>. אמנם סרטוני בינה מלאכותית היו נפוצים פחות בעת כתיבתו של הרומן, אך תוכנות deepfake כבר שימשו שנים מספר קודם לכן, ראו: Laura Payne, 'deepfake', *Encyclopedia Britannica*, 23.8.2024, <https://www.britannica.com/technology/deepfake>.

50 באר, צל ידו, עמ' 309, וראו: תלמוד בבלי, ברכות פרק ג, יח ע"ב.

בחנותו של מר לובלין

סיפור המסגרת של **בחנותו של מר לובלין** נתון בהקדמה הקצרה שהקדים לו המחבר: המספר שהה בלייפציג וביקר בחנותו של מיטיבו ובן עירו מר לובלין. אותו לובלין היה צריך לצאת לעסקיו, והמספר ישב לבדו בחנות הריקה והמתין לשובו שעות מספר. בזמן זה הרהר ונזכר בדברים רבים שהוא כתב בספר. רוב דפיו של הרומן מספרים על לייפציג בזמן מלחמת העולם הראשונה, על אנשיה, ובעיקר היהודים בה ותולדותיהם, אך המספר נזכר גם בעיר הולדתו, ששם נולד גם מר לובלין, ומעיד על עצמו שזיכרונות אלו לא עזבו אותו.⁵¹ העיר אינה נזכרת בשמה המפורש, אך המבקרים כולם מאוחדים בדעתם כי זוהי בוצ'אץ', עיר הולדתו של עגנון. כאמור לעיל, המספר ברומן נחשב בן דמותו של עגנון. עד מהרה המספר עובר מן העיר למר לובלין, שיצא ממנה ועשה חיל בלייפציג, ולאנשי לייפציג האחרים. כך עד הפרק האחרון של הרומן.

בפתיחת הפרק האחרון נכנס לחנות אדם בשם יעקב שטרן.⁵² המספר מעיד שמר יעקב שטרן נראה עייף, וניכר כי עברו עליו ימים קשים בשל המלחמה – היא מלחמת העולם הראשונה, שנמצאת ברקע הסיפור.⁵³ המספר מפליג בשבחו של מר שטרן, שהיה בעל בעמיו ואהב את עירו ונהג לטייל בה ולספר את סיפוריה ואף המספר אהב לטייל עמו. כמשל לאהבת העיר משובץ סיפור על קברי צדיקים בעיר סמוכה, שמר שטרן ויתר על הזכות להשתטח עליהם, מכיוון שהדבר הצריך היעדרות מעירו במשך מחצית היום והיעדרות זו הייתה קשה לו.⁵⁴ כלומר להופעתו של מר שטרן המספר מסמך סיפור מעשה בקברים, ולא בכדי. ייחודו של מר שטרן ביכולתו לספר את סיפורי העיר, אף אלה שאירעו לפני הולדתו, ולהחיות במילים אף את העבר הרחוק עד שהשומע ממש יכול לראות את שחלף ועבר בעיני רוחו, כאילו היה נוכח במקום.⁵⁵

בחלקו הרביעי של הפרק המספר חוזר להווה הסיפורי ולמר שטרן היושב מולו. הוא מעיר, כבדרך אגב, שמר שטרן השתנה מכיוון שהיה נוהג לעשן תמיד וביום זה אין סיגר בפיו. מהסיגר החסר המספר עובר לכתפיו השחוחות של מר שטרן, ואף מוסיף שהוא נראה כאילו הוא עומד למות – אלא שבשל האלפים הרבים של מתים שנהרגו במלחמה, האדמה כביכול אינה פנויה לקחתו אליה.⁵⁶ כלומר מר שטרן שלכאורה לא נשתנה בו דבר נראה בעצם כשכיב מרע, אך האדמה 'עסוקה' מכדי לקחתו אליה.

51 עגנון, **בחנותו של מר לובלין**, עמ' 138.

52 שם, עמ' 185. את הפרק האחרון פרסם עגנון בנפרד בשנת תשכ"ד. ראו: אמונה ירון, 'על התקנת הספר', שם, עמ' 213.

53 שם, עמ' 185.

54 שם, עמ' 189.

55 שם, עמ' 190. ההקבלה לעגנון עצמו ברורה.

56 שם, עמ' 192.

המספר משיח עם מר שטרן בעירם, לכאורה כמו שהיו רגילים לעשות לפני המלחמה, בהבדל מהותי: בעבר היה המספר מאזין ברוב קשב לסיפוריו של מר יעקב שטרן, ואילו כעת המספר הוא שמדבר ומר שטרן יושב מולו שחוח והמספר אף אינו בטוח שהוא מקשיב לו ושם לבו לדבריו.⁵⁷ כדרכו של עגנון, המספר סותר את דברי עצמו ומסמיק לאמירה זו (שאפשר ויש בה מן התלונה על מר שטרן) השוואה לזקנים שהיו נוהגים לשבת בבית המדרש ולעצום את עיניהם בעת שהקשיבו לדבר פלפול. אם כן, המספר מוסיף לדבר עם מר שטרן, וזה אינו עונה. המספר מתחבט עם עצמו, ובין סיפור לסיפור על עירם האהובה ועל בניה, כולם כדרכו של עגנון, הכורך זיכרונות, פסוקים ודברי הגות, הוא שואל את עצמו אם דבריו נאים בעיני מר שטרן, שיושב שותק ואיננו מגיב.⁵⁸ המספר מאשים את עצמו בשתיקתו של מר שטרן ומנסה שוב ושוב לדייק לטעמו של האורח ולגרום לו להשיב דבר. הוא מפשפש בחדרי לבו בחיפוש דברים נאים לספרם, ולא עולה בידו, הוא מתחרט על דבריו ומפקפק באמתותם, ובעיקר משתדל לספר בשבחה של עירו האהובה, אך שטרן מוסיף לשתוק. המספר תוהה על שתיקה זו, ובינתיים שב ומתאר את מראהו של שטרן, שגוון עורו וצבע עיניו נראה מעין כלי חרס שהיה קבור זמן רב באדמה.⁵⁹ פשר השתיקה ומראהו המוזר של מר שטרן מתבארים רק בעמוד שלפני האחרון של הרומן, בסיפור האחרון שהמספר מספר לשטרן, וגם סיפור זה עוסק בקבר. המספר נזכר – ומספר זאת למר יעקב שטרן – שכאשר ביקר בעירו וירד שם לבית העלמין מצא מצבה ישנה ועליה שמו של צדיק בלתי מוכר לו. שאל המספר את האנשים שהיו עמו שם מיהו אותו צדיק, ואיש מהם לא ידע. אז אמר אחד הנוכחים שחבל שמר יעקב שטרן נפטר מן העולם לפני ימים ספורים, שכן חזקה עליו שהיה יודע מיהו אותו צדיק. והמספר מסיים בשאלה שהוא מפנה למר שטרן עצמו – מה דעתו על כך?⁶⁰

כלומר, בהווה הסיפורי, בעת שהמספר יושב ומשיח עם מר יעקב שטרן בחנותו של מר לובלין, יודע המספר שמר שטרן איננו בין החיים. למרות זאת, לא זו בלבד שהוא פונה אליו בדברים אלא שהוא מתיישר על שאינו מצליח להניח את דעתו ולדובבו, ואפילו מבקש ממר שטרן המנוח להביע את דעתו על עצם הסיפור על עובדת מותו שלו עצמו! בסוף הספר המספר מעיד שמר שטרן נעלם פתאום, ואין יודע לאן.⁶¹ דב סדן כותב על מר לובלין ומר שטרן שהם 'כצמד ניגודים מבחינת הזיקה לעירם בוטשאטש. הראשון אינו אוהבה [...] האחרון, אוהבה ומלוא עולמה בקרבו'; אך שתי הדמויות 'באמת אינן אלא דמות אחת והיא של המספר עצמו, על דו־הערכיות של יחסו לעירו'.⁶² גלנדה

57 שם, עמ' 193.

58 שם, עמ' 196.

59 שם, עמ' 206, 208 בהתאמה.

60 שם, עמ' 211.

61 שם, עמ' 212.

62 דב סדן, על ש"י עגנון: מסה, עיון וחקר, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1978, עמ' 180-189, הציטוטים מעמ' 186.

אברמסון, שגם תרגמה את הרומן לאנגלית, רואה בספר קינה על בוצ'אץ' האבודה בפרט ועל חיי היהודים במזרח אירופה בכלל.⁶³ גם היא, בעקבות סדן, מזהה את המתח בין מר לובלין למר שטרן כמתח יסודי ברומן ובנפשו של המספר. אברמסון רואה במר שטרן פרסוניפיקציה של עירו: מר שטרן המת מטונימי לעיר בוצ'אץ' שאיננה ולחוסר היכולת לשוב אליה, והעיר עצמה מטונימית לקהילה היהודית במזרח אירופה ולהרגשת היחד המגולמת בה, קהילתיות שאבדה לבלי שוב עם הקהילות שנשמדו. המתח בין שטרן ללובלין, בין בוצ'אץ' ללייפציג, בין הקהילה והמסורת היהודית למודרנה, כותבת אברמסון, משקף את האמביוולנטיות של המספר עצמו, והוא מקור הרגשת האשמה שמר שטרן מעורר במספר.

אשמה זו מתגלמת בחלום שהמספר חולם תוך כדי שיחתו החד-צדדית עם מר שטרן. המספר רואה בחלומו את אביו יושב ומתאבל. לשאלת הבן על מי הוא מתאבל האב עונה 'עליך'.⁶⁴ כלומר, בחלומו של הבן, המת הוא הבן ולא האב. לדברי אברמסון, המוות הסמלי בחלום מקביל לפסיביות של המספר, שנשאר בחנות הריקה ואינו מממש את כוונתו ללמוד תורה. האב שנפטר כמוהו כחי, שכן כל חייו הוא ישב בעירו ובקהילתו ולמד תורה, ואילו בנו שיושב ישיבת עראי בלייפציג ואינו לומד תורה שקול כנגד מי שמת מזמן. נשוב לחלום זה בהמשך הדברים.

אין ספק שחיים באר מכיר את בחנותו של מר לובלין לפני ולפנים, ולא רק משום היכרותו המעמיקה עם כלל יצירתו של עגנון. בחלומותיהם החדשים הדמויות הראשיות מסיירות בלייפציג בעקבות עגנון ובחנות דפי הגהה ותצלומים (בדיוניים) שקשורים לבחנותו של מר לובלין.⁶⁵ יתר על כן, באר כתב אחרית דבר לתרגום לאנגלית של בחנותו של מר לובלין. הטקסט פורסם בעברית בעיתון הארץ בכותרת: 'המפתח להבנת "בחנותו של מר לובלין" מאת עגנון', ושב ונדפס בספרו האחרון של באר על עגנון לפני מן הווילון: שמונה קריאות בעגנון.⁶⁶ עוד נשוב למאמר זה.

ככל הידוע לי, בראיונות שנערכו עם באר בעקבות יציאת צל ידו לאור לא נזכר ספרו זה של עגנון, ואיני יודעת עד כמה היה באר עצמו מודע לקרבה בין שני הספרים שיצאו לאור בהפרש של כמעט חמישים שנה.

Glenda Abramson, "Our Town": Mr. Stern and Buczacz in "In Mr. Lublin's Store", 63 *Prooftexts*, 37, 3 (2019), pp. 528-552

64 עגנון, *בחנותו של מר לובלין*, עמ' 209. הרצון שאינו מתממש ללמוד בכתבי הרמב"ם חוזר כל הרומן ומזכיר את 'ספר המעשים', אשר רצוף כוונות שאינן מתממשות.

65 באר, *חלומותיהם החדשים*, עמ' 315-317, 366. חיים באר שהה במכון דובנוב בלייפציג שישה חודשים בשנת 2013.

66 באר, 'המפתח להבנת "בחנותו של מר לובלין"', in: S.Y. Agnon, *In*; Haim Be'er, 'afterword', in: *Mr. Lublin's Store* (translation and introduction by Glenda Abramson), Toby Press, New Milford, CT 2016; באר, *לפנים מן הווילון*, עמ' 287-299.

מבט אל העבר ומפגש עם האב המת

המשותף לפרק האחרון של **בחנותו של מר לובלין** ולצל ידו הוא כמובן השיחה שהמספר האוטוביוגרפי מנהל עם אדם מת בניסיון לשחזר את אירועי העבר. במפתיע בשני המקרים המספר החי מודע לעובדת מותו של בן שיחו עוד לפני שהחלה השיחה, ובשניהם המספר מוחל על ידיעה פוזיטיבית זו מתוך רצון לא בר-כיבוש לשוחח עם המנוח. בשני הספרים הקוראים עדים להתחבטויותיו של המספר ולמחשבותיו, כשהוא שוקל בלבו כיצד לפנות אל בן שיחו, איך לפתותו לדיבור ואיך לשבץ את השיחה בהקשר הרחב יותר של העלאת זיכרונות העבר, שכן ראוי לציין כי הדרישה אל המתים בשני הספרים אין מטרתה לגבא את העתיד – בכך אין המחברים חוטאים אפילו בבדיון – אלא ללמוד על העבר. בשני הספרים עבר זה נעוץ בעולם היהודי הנפרס בתחום המושב במזרח אירופה לפני מלחמת העולם השנייה, חרב לבלי שוב ושני המחברים מרבים כידוע לבטא ביצירותיהם את הכאב על אובדנו (אם כי כאן טמון גם הבדל מסוים בין הספרים, הנובע מהתמקדותו של באר בחיי אביו לאחר עלייתו לארץ).

שני הספרים עוסקים בעיר שחרבה דרך העיסוק בבני העיר: 'אני חייב לומר לך [...] שאצל אבא שלי, תואר הקרבה היקר ביותר היה בְּנִיר'.⁶⁷ בני העיר, מעצם הגדרתם, הם אנשים שעזבו את עירם, שכן רק במקום אחר יש משמעות לכינוי זה. בפרק האחרון של **בחנותו של מר לובלין** המספר עוסק בהיבטים המוסריים של עזיבת העיר, בעזיבה לשם עלייה לארץ ישראל ועזיבה מחמת המלחמה לעומת עזיבה סתם, למשל מסיבות כלכליות, וכן בבני עיר שאינם שבים לבקר בעירם, ולכן ראויים לגינוי. גם בצל ידו בני עירו של האב נזכרים בהקשרים שונים: מהמשתתפים ב'פרויקט העדות', דרך אמו של ליוורנו המצנאט העשיר, עד בני עירו של האב שחיו בירושלים ומהם הוא ציפה לעזרה בשעת צרה, אולם להבדיל מההצהרות על הקרבה היתרה בין 'בניר' לרעהו, בני עירו של האב הכזיבו פעמיים: בפעם הראשונה כשהגיע לירושלים עם אשתו הראשונה, וקיווה שבני עירו יסייעו להם להיקלט בעיר (לאחר שאחיו עצמו ובשרו סירב לקלוט אותו בנהלל), ובפעם השנייה כאשר היה על ערש דווי ובנו – המספר – כתב לחברו הטוב ובן עירו מישא אורדמן וביקש את עזרתו במימון אשפוזו. אותו אורדמן, שבנעוריו הציל אביו של המספר את חייו ואף השיב לו את היהלומים שהפקיד אצלו, לא ענה על המכתב.⁶⁸ נוצר מתח בין הקרבה כביכול בין בני אותה עיר – שבשמה המיליארדר ליוורנו אוסף בהשקעה עצומה את המשתתפים בפרויקט, מקים אותם לתחייה בדרך עלומה ומזמין את המספר לטירתו – ובין הבגידה והעלבון שהאב והבן מרגישים, כל אחד בתורו, מהיעדר הסולידריות שהם קיוו לה. דווקא לעזיבת העיר אין בצל ידו השלכות מוסריות, והנוסטלגיה לעולם שאבד מוצגת כמזויפת ושקרית. באר ממשיך את עגנון בעיסוק בעיר שאיננה ובבניה, אך מסיט את הרגשת השבר

67 באר, צל ידו, עמ' 34.

68 שם, עמ' 58, 180.

לאובדן הסולידריות בין בני הקהילה, שהמספר העגנוני עוד נהנה ממנה (ולראיה – יחסיו החמים עם מר לובלין).

בשני הספרים אין הסבר לאפשרות לדבר עם המתים ולראותם בעולם הזה. בספרו של עגנון המספר שרוי ביחידות עם מר שטרן המת, ואולי אפשר לראות בשיחה מעין חלום בהקיץ, אם כי ראייה כזו מנוגדת לטקסט המפורש, המבחין בין השיחה עם שטרן, המתרחשת בהקיץ, ובין השיחה עם האב, המתרחשת בחלום. באר לעומתו מקים טירה שלמה, מחווט אותה במצלמות ובמיקרופונים ומאייש אותה בצוות שלם של 'מלאכי שרת' חיים, שתפקידם לתפעל את המערך כולו. כאמור, למרות מראית העין המשוכללת והטכנולוגית אין בשום מקום ברומן הסבר על דרך שהוקמו בה אנשי אוברוץ' לתחייה והובאו לטירת מנמוסינה. חשוב לציין כי בשני הספרים תחיית המתים מנותקת לחלוטין מכל רעיון משיחי; נהפוך הוא, **בחנותו של מר לובלין** נכתב על רקע מלחמת העולם הראשונה, והאבדות הקשות והסבל שהמיטה על אנשי העיר מתוארים לאורך כל הרומן. **בצל ידו** נמצאת ברקע מלחמת העולם השנייה, שהחריבה את העולם היהודי במזרח אירופה עד היסוד, וקרוב יותר לקדמת הבימה נוכחות הטרגדיות המשפחתיות של המספר ושל אביו.

בשני המקרים המספר האוטוביוגרפי מנותק ניתוק מוחלט מביתו, ממשפחתו ומחיי הרגילים. המספר של **בחנותו של מר לובלין** נמצא בלייפציג לאחר שגלה פעמיים – הן מעירו הן מארץ ישראל – ואינו יכול לחזור למקומו מחמת מלחמת העולם הראשונה, שצלה מעיב על הספר כולו. הוא שרוי בעיר בגפו, ללא משפחה, והוא מפסיק את העבודה על ספרו ומתפרנס מעבודה מזדמנת בחנות ספרים. אמנם מצבו הכלכלי שפיר והוא אף רוכש לו מכרים בעיר, אך אינו מצליח לשמור על חייו הקודמים ועל מנהגיו. דבר זה מתבטא בחוסר יכולתו לקנות מצרכים לכבוד שבת ובכישלון נסיונותיו ללמוד בספרי הרמב"ם כמנהגו בכל כ' בטבת, יום פטירתו של הרמב"ם, מכיוון שהוא יושב וממתין בחנותו הריקה של מר לובלין – והרי זה ניתוק בתוך ניתוק.

מצב לימינלי זה של ניתוק מהמשפחה ומאורחות החיים חוזר בכמה מספריו של באר. הניתוק קיצוני במיוחד באל מקום שהרוח הולך, אשר שם הגיבור הוא אדמו"ר חסידי שמרניק עד טיבט, אבל גם בלפני המקום וגם **בצל ידו** המספר הוא סופר שאיל הון אקסצנטרי מזמין אותו לשהות בארץ אחרת למטרת כתיבה. חיים וייס מתייחס לכך: 'פעם אחר פעם בורא חיים באר מרחבים מנותקים מהעולם הסובב אותם, [...] חללים שבהם מתאפשר לגיבורי הרומן לבחון ולפגוש את עצמם ואת תשוקותיהם על היופי והאימה שמפגש מעין זה מעורר'.⁶⁹ כלומר וייס רואה במפגש של המספר עם רוחו של אביו מפגש עם עצמו ועם תשוקותיו. יש לציין שבאר עצמו חווה סיטואציה דומה במקצת כששהה במקומות שונים לצורך כתיבה.⁷⁰ כמו המספר העגנוני, השוהה בחנות לבקשתו של מר לובלין הסוחר האמיד, גם המספר **בצל ידו** שוהה בטירת מנמוסינה לבקשתו של סוחר עשיר, אם כי

69 וייס, 'התכירני אבא'.

70 באר בילה למשל חצי שנה ביארנטון שבאוקספורד בעת כתיבת **חבלים**, חצי שנה במכון דובנוב שבלייפציג בעת כתיבת **חלומותיהם החדשים** וחצי שנה בניו יורק. ראו באר, **צל ידו**, עמ' 265.

הנימוק לכך שונה. רחל אליאור מתארת את ההשות ב'שלוש מגמוסינה' בשורה של מילים נרדפות: 'בור שחת, גיא צלמוות וארץ מאפליה, אל מחוזות הציייה, שאול תחתיות, ארץ הדממה וארץ ישימון, אל תהום הנשייה, השכחה והכיליון' ועוד.⁷¹ אומנם זהו גיא צלמוות דה־לוקס, עטוף מותרות, ספרים נדירים ויצירות אמנות, אך מכיוון שדרי הטירה מתים אין במקום בית כנסת והמספר מנוע מלהתפלל בציבור. עניין זה מקביל לחוסר יכולתו של המספר של עגנון ללמוד תורה.

אך נקודת הדמיון החשובה מכולן המקשרת בין שני הספרים היא הפגישה עם האב המת. אמנם רוב הפרק האחרון של *בחנותו של מר לובלין* עוסק בפגישה עם מר שטרן, אך המספר פוגש גם את אביו המת. להבדיל מהשיחה עם מר שטרן, המוצגת כחלק מההווה הסיפורי, המפגש עם האב המת מתרחש בחלום במוצהר, ולהבדיל ממר שטרן, האב המת מדבר עם בנו. המספר ראה את אביו בחלום, והאב נהג מנהגי אבלות. לשאלה על מי הוא מתאבל ענה האב שהוא מתאבל עליו, על בנו (המספר). הבן עונה לו שזו אבלות ישנה, כלומר שזמנה עבר. אם כך, אומר האב, מותר ללמוד תורה והוא מושיט לבן ספר מספרי הרמב"ם (אותם התכוון המספר ללמוד בשעה שנקלע לחנותו של מר לובלין ותלמודו נמנע ממנו).⁷²

האב המת מדבר, כחלק מטשטוש הגבולות בין חיים למתים בחלום. טשטוש גבולות זה גורם למספר לטעון שהוא המת, ולא אביו, וגם לחשוב שיוכל ללמוד בהקיץ מתוך הספר שהושיט לו אביו בחלום. האב מכונה 'אבי מורי', תואר שמדגיש את תפקידו בתור מורה, מי שמנחה את בנו ללכת בדרך התורה.⁷³ עניין זה כמובן שונה בספרו של באר, ועל כך בהמשך הדברים. ראוי לציין כאן את אזכורה של ההלכה האוסרת על אבלים ללמוד תורה:⁷⁴ אפשר להקיש מכך שחוסר האפשרות של המספר העגנוני ללמוד בהלכות הרמב"ם אולי נובע מבחינה מעשית מחסרונו של הספר, אך שורשיו באבלות שהמספר מתאבל על מתיו. אם כן, הדמיון בין שני הספרים אינו מסתכם בעצם התחבולה של הקמת המתים לתחייה: בשני הספרים המספר מנותק מביתו וממשפחתו, הוא משוחח עם המתים בידיעה שהם מתים גמורים, ונושא מרכזי בשיחתם הוא עיר המוצא של המספר או משפחתו. בשני הספרים אין הסבר ממשי לתחיית המתים הזאת, בשניהם השיחה עוסקת בעבר שנחרב ולא ישוב לעולם, ובשניהם המספר פוגש את אביו המת ואף משוחח אתו. עם זאת, ההבדלים בין שתי היצירות עמוקים ורבי־משמעות.

71 אליאור, 'על ספרו החדש של חיים באר, "צל ידו"'.
72 עגנון, *בחנותו של מר לובלין*, עמ' 209, הסוגריים במקור. כאמור, באר מצטט קטע זה במלואו במאמרו על הרומן.

73 מקומו המרכזי של הרמב"ם בסיפור סוריאליסטי זה אומר דרשני, אך דיון זה חורג מתחומו של המאמר הזה.

74 'אבל אסור בדברי תורה', *תלמוד בבלי*, מועד קטן טו א.

בין החנות הריקה לשלוש מנמוסינה

הבדל חשוב בין השיחות בשני הספרים הוא שבספרו של עגנון מר יעקב שטרן המת שותק. הקוראים עדים לנסיונותיו של המספר לדובב אותו ולשדלו בדרכים שונות, ללא הצלחה. המספר העגנוני אף מכה על חטא ומאשים את עצמו בכך שמר שטרן אינו עונה לו – וכל זאת אף שידוע לו כי שטרן מת זה זמן־מה, והדבר אף ניכר במראהו, בכתפיו השחוחות ובגון פניו האפרפר.⁷⁵ פירוש אפשרי לשתיקתו של מר שטרן הוא שבאמצעות העלאתו באוב של המת עגנון דווקא מדגיש את חוסר האפשרות לדרוש אל המתים ואת חוסר היכולת לשמוע את קולם וגם את אובדן החוכמה שהייתה שמורה אצלם, ולראיה – הסיפור על קבר הצדיק שרק מר שטרן יכול לבאר מיהו.⁷⁶

בספרו של באר המתים מדברים גם מדברים, ואפילו דיבורים עסיסיים ומלאים חיות. הם מתווכחים זה עם זה, מתלוצצים, מספרים סיפורים ומאשימים אלה את אלה בחוסר דיוק. במראה פניהם אין זכר לתיאור המורבידי שמצאנו בספרו של עגנון: 'כולם הדורים בלבושם כמו לקראת ערב גאלה', גברת שושקס 'מפורכסת ומבושמת', 'תפוחות לחיים ומאופרת בכבדות כמטריושקה', דבורקס 'שעיניו שובבות ושמשקפי הפנסנה המוזחים עד קצה חוטמו וזקנקן התיש שלו שיוו לו מראה של משכיל יהודי ממפנה המאה העשרים' ועוד ועוד.⁷⁷ בקצרה, הם נראים חיים לחלוטין והמספר נזקק לזמן־מה ולכמה סימנים מחשידיים כדי להבין שמדובר בנשמות ערטילאיות. בין השאר, הוא שם לב שלא מוגש לנוכחים מזון, שאין ביניהם כל מגע פיזי, כגון חיבוק או נשיקה, וכן שמראה פניהם אינו תואם את גילם המשוער.⁷⁸

הבדל מרכזי אחר הוא בין דמויות האבות המוצגות בשני הספרים. כאמור, בספרו של עגנון האב מכונה 'אבי מורי', והוא מציע לבן ללמוד בהלכות הרמב"ם. המספר אינו נזקק לתיאורים, שהרי הבן זוכר כיצד נראה אביו, והתיאור כלל אינו מן העניין. אין לעגנון גם כל צורך להרחיב בדיבור על חייו של האב ועל דמותו. התיקון שעגנון מחפש – התיקון שאינו בנמצא ואף לא ייתכן – איננו במישור המשפחתי.

למרות הדמיון לכאורה – כאן וכאן מפגש מאוחר בין הבן לאביו המת – דווקא לעומת החלום ניכרים ההבדלים בין צל ידו לבחנותו של מר לובלין. בתחילה, הבן אינו מזהה כלל את אביו! האב מתואר במילים חיוביות ומחמיאות: 'גבר כסוף שיער, שעניו השחורות והחכמות כבשו אותי כבר מהמבט הראשון באנושיות החמה שקרנה מהן'; 'הגבר כסוף השיער שכבש את לבי כבר בפגישת ההיכרות';⁷⁹ ובעוד ה'עדים' האחרים מתווכחים ביניהם הוא משמיע במתינות דברי חוכמה. היעדר הזיהוי משונה מכיוון שהאב נזכר לא בדמות אדם צעיר אלא

75 עגנון, *בחנותו של מר לובלין*, עמ' 192, 206, 211, בהתאמה.

76 שם, עמ' 211, וראו את הדיון למעלה.

77 באר, *צל ידו*, עמ' 90, 91, 97, 104 בהתאמה.

78 שם, עמ' 100-101.

79 שם, עמ' 71, 90 בהתאמה.

כאדם מבוגר, קרוב למדי לגיל שהכיר אותו בנו. הבן אף מעיר כי האיש 'בהחלט היה יכול להיות אבי. למען האמת אחדים מתווי פניו היו דומים דמיון מפתיע לפניו של אבי'.⁸⁰ כדי לתרץ את חוסר ההיכרות באר אף נוקט תחבולה נוספת: כל העדים – וגם המספר עצמו – מוצגים בשמות בדויים, בתירוץ קלוש למדי: שהמתים נאלצים להיפרד משמותיהם.⁸¹ לדעת הסיבה היא הרצון שהמספר יפגוש את אביו כמי שפוגש אדם זר, 'טאבולה ראסה', וכך יוכל להכירו מחדש ללא משקעי העבר ולא כילד שמתבייש באביו הזקן.

האב והבן אינם מדברים על חייהם המשותפים בשנות ילדותו של הבן. להבדיל מהצהרתו של המספר, שברצונו לשמוע על תקופה זו מנקודת מבטו של אביו, עיקר הסיפור עוסק בתקופה שבין עלייתו לארץ וחיו עם אשתו הראשונה ובין נישואיו השניים והולדתו של הבן. בכך באר מאפשר למספר – ובתוך כך לקורא – להתוודע מחדש אל אביו. האב המת מציג את עצמו לפני בנו כאדם צעיר וכגבר, בתקופה שהיה מאושר בנישואיו, אדם חברותי ומקובל על חבריו וגם תורם נדיב לילדים ממשפחות קשות יום בתלמוד תורה של העדה הספרדית.⁸² אילו כתב באר שוב, לפי הצהרת הכוונות שלו בתחילת הספר, על חיי האב ב-18 שנותיו האחרונות, השנים שהוא חי לצד בנו יחידו אשר אהב, היה עליו לספר שוב על האב כאדם פגוע, כבוי ומוכה, שאובדן אשתו הראשונה וקשיי החיים ברוסיה ובארץ ישראל הותירו בו חותם בל יימחה. התיקון כאן אישי לחלוטין: דמות האב הוצגה בחבלים דרך עיני בנו כזקן מבין שהילד מתבייש בו, וחל בה מהפך. למותר לציין שבכתבי עגנון לא חלו מעולם פחות והנמכה בדמות האב, ואין היא צריכה תיקון, ועגנון גם לא הרבה לעסוק בדמות אביו. אמנם רגשות אשמה כלפי האב ניכרים בשני הספרים, אך בספרו של עגנון אשמתו של המספר היא בכך שאינו לומד תורה, ולא ביחסו אל האב עצמו.

גם בספרים קודמים ניסה באר לתקן את יחסיו עם אביו בדרכים שונות. דוגמה ידועה היא הסיפור על 'ברכת החמה', שהילד בנוצות יוצא אליה עם אביו וזוכה לרגע נדיר של קרבה, ואילו המספר האוטוביוגרפי בחבלים מודה שבמציאות נמנעה ממנו הצטרפות לאביו לחוויה מיוחדת זו והקרבה בין הבן לאב הייתה מדומיינת.⁸³ הסצנה מתוך בחנותו של מר לובלין זימנה לבאר אפשרות אחרת להחיות את הקשר עם אביו באמצעות הספרות. אמנם בסיום הספר הוא מציין כי יצא משם ורק חצי תאוותו בידו: "לא נפלתי על צווארו", עניתי, "ולא בכיתי בחיקו כפי שראוי לו, לאדם, לבכות על אביו המת, ואיך אעשה זאת ואינו גוף".⁸⁴ כאן יש להעיר שגם בחבלים מבצבצים מבין תיאורי ההשפלה והעלבון גם תיאורים אחרים, מחמיאים הרבה יותר: בכל יום שיש אחר הצהריים הלך האב אל בית הכנסת,

80 שם, עמ' 125. בחבלים סיפר באר כיצד זיהה את פני אביו בתמונת דיוקן עצמי מאת רמברנדט בנשינול גלרי בלונדון. באר, חבלים, עמ' 219.

81 הנ"ל, צל ידו, עמ' 103.

82 שם, עמ' 160, 197-205, 212-213.

83 הנ"ל, נוצות, עם עובד, תל אביב 1979, עמ' 129-131; הנ"ל, חבלים, עמ' 327-328; הנ"ל, צייד האפיפניות, עמ' 214-215; הנ"ל, צל ידו, עמ' 132-133.

84 שם, עמ' 314.

לבוש במיטב בגדיו, והיה 'דומה להפליא לוויטוריו גאסמאן בסרט "בושם נשים". על המרפסות, לאורך הדרך, היו עומדות נשים ומתבוננות בו'. 'כמבוגר אני שב ומתמלא אהבה אל האיש ההוא, [...] עד להיכן הגיעה רגישותו של אבא לזולת וכמה היה קשוב לצרכיו, שמענו באחד מימי השבעה'. 'אהבת הבריות ומסירותו, מסירות ללא גבול, לזולת לא נעלמה, כמובן, מאיתנו בעודו בחיים'. 'כל כך אהבת אותו כשהיית קטן, אמרה אמא'.⁸⁵ ואלה רק דוגמאות אחדות. אפשר לומר שדמות האב המצטיירת בחבלים מורכבת ומעניינת הרבה יותר, דווקא בגלל הסתירות המובנות בין התיאורים השונים – מבעד לעיניו של הילד, הנער והסופר המבוגר המביט ברטרנספקטיבה אל אביו המת. בצל ידו נערכה לאב אידאליזציה, וזו אף מייחדת אותו מה'עדים' האחרים עוד לפני שהמספר מכיר בו את אביו.

לצד כל אלה, הבדל מהותי וחשוב ביותר בין צל ידו ובין בחנותו של מר לובלין הוא הימצאותם או היעדרם של ספרים. לספרים ולכתיבת ספרים שמור כמובן מקום חשוב ביותר בכל ספריו של חיים באר, אך גם ברומן של עגנון. עגנון שב ומציין פעמים מספר שחנותו של מר לובלין ריקה מספרים. לא רק כתבי הרמב"ם שהוא התכוון ללמוד בהם חסרים למספר אלא ספר כלשהו לקרוא בו. בחנות נמצאים רק ספר טלפונים, מפה של המלחמה באירופה, לוח זמנים של הרכבת וקטלוג של הכלים המוצאים למכירה, ואף לא ספר קריאה אחד.⁸⁶ היעדרם של ספרי קריאה סביר והגייוני בחנות לממכר כלים, ומובן גם השיעמום שהדבר כופה על המספר, אולם לחנות הריקה מספרים משמעות סמלית רבת עוצמה. לדעת שרה כ"ץ, 'מצב הכליאה בחנות הריקה נבחר במכוון כדי לשקף את מצבו הקיומי המהותי של הגיבור, שהוא מצב של אבדן דרך ובטלה ויאוש, מצב ללא מוצא'.⁸⁷ אברמסון לעומתה טוענת שהחנות הריקה דווקא מאפשרת למספר, ואולי אף מחייבת אותו, לדמיין: 'המספר מוגבל לישיבה בחדר ריק בין ארבעה קירות, כך שכל שביכולתו לעשות הוא לתת לדמיונו לשוט הרחק מעבר להם, ללא גבולות של זמן ומרחב'.⁸⁸

חיים באר רואה בספרים החסרים את 'המפתח להבנת "בחנותו של מר לובלין" מאת עגנון', כמו הכותרת (המקורית) של מאמרו. במאמר, שכאמור שימש אחרית דבר לתרגום לאנגלית של הרומן, באר שואל מהו 'הציר המרכזי' שפרקי הרומן הלא גמור של עגנון אמורים להתארגן עליו? התשובה, טוען באר, טמונה בהשוואה עם הנובלה 'עד הנה', שגם היא מתרחשת (בחלקה) בלייפציג בימי מלחמת העולם הראשונה. 'בשניהם "ארון הספרים היהודי" [...] הוא הוויה נפקדת ועם זאת נוכחת, ובשניהם קיימת תשוקה מוצהרת לדבוק במלאות ההוויה של "הארון" הזה, אולם זוהי תשוקה שאיננה זוכה להתממש בגלל הפער שבין הרצון למעשה'.⁸⁹

85 הנ"ל, חבלים, עמ' 187, 195, 197, 210, בהתאמה.

86 עגנון, בחנותו של מר לובלין, עמ' 131. ראו גם עמ' 135.

87 שרה כ"ץ, 'התעסקותו של עגנון בחנות הריקה', מאזנים, מ (תשל"ה), עמ' 171-177.

88 Abramson, In Mr. Lublin's Store. התרגום שלי.

89 באר, לפניו מן הווילון, עמ' 288. כל הציטוטים שלהלן על פי גרסה זו של המאמר, המאוחרת יותר.

'נפקדותו־נוכחותו של "ארון הספרים היהודי" בלייפציג השרויה במלחמה' מגולמת ברומן לדברי באר פעמיים: פעם אחת בחוסר ההצלחה של המספר ללמוד גמרא, אם בעצמו ואם עם ר' יונתן, ולקרוא בכתבי הרמב"ם, ופעם נוספת בחנות הריקה מספרים. באר מסכים עם אברמסון שהשיבה בחנות הריקה מעודדת את המספר לדמיין, אך לדבריו, 'במקום שהמבט יופנה פנימה, אל מעמקי הקיום היהודיים, מפנה המספר את מבטו החוצה', אל העיר לייפציג הגויית. רק 'כניסתו של שטרן ב"פרק האחרון" – שהכול מודים שהוא משתייך לחטיבת "ספר המעשים" הסוריאליסטית – הקימה מיד לתחייה את העבר', באר כותב, ובהמשך הדברים: 'כניסתו של יעקב שטרן [...] החזירה [את המספר] אל נפקדותו־הנוכחות של "ארון הספרים היהודי" ואל העולם שממנו צמח'. בחלום על האב, שבאר מצטט אותו במלואו במאמר, חוזר ומופיע ארון הספרים, ובו ספר היד החזקה של הרמב"ם, ובאר מסיים את מאמרו במילים האלה: 'בעיני האב, המאמין בכל מאודו בנצחיותו של "ארון הספרים היהודי", הקיים בבית המדרש ופועל בתוכו כגוף חי, התרחקותו של הבן מן הלימוד באוצרות הממתינים לכל דורש על מדפיו הגלויים, גוזרת על נפשו של הבן מיתה רוחנית, דתית ותרבותית'.⁹⁰

לעומת חנותו הריקה של מר לובלין, 'שלוס מנמוסינה' של באר מלאה ספרים, ארכיונים, תיעוד ממוחשב ותצלומים ישנים, 'מאגר ענקי של מידע שיעמוד לרשות כל מי שיבקש ביום מן הימים להקים לתחייה את העיירה היהודית המזרח־אירופית',⁹¹ כלומר בצל ידו דווקא עומד לרשות המספר 'ארון הספרים היהודי' במלוא הדרו, מקוטלג ומסודר וזמין. אולם להבדיל מהמספר של עגנון, השואף לקרוא בספרי הרמב"ם – אם כי ללא הצלחה – לשם הלימוד עצמו, בבחינת תורה לשמה, המספר של באר מחפש בספרים ובתצלומים את עקבותיו של אביו, ובכך לא די לו ב'מולדת הטקסט' נוסח סטיינר. בטירת מנמוסינה לא הספרים נעדרים, אלא החיים.

לכאורה זוהי טענה מפתיעה בנוגע לספר של חיים באר, שעוסק שנים רבות כסופר וכמרצה בהנחת 'ארון הספרים היהודי' בתרבות הישראלית. אכן, 'שלוס מנמוסינה' מצטיירת בתחילה כמעין מערת אוצרות המכילה כל ספר, תמונה או עיתון שהמספר עשוי לבקש – ממש היפוכה של 'הספרייה הריקה' של מיכה אולמן המוזכרת בלפני המקום ואף מתנוססת על כריכתו. אך ארון הספרים המלא להתפקע אינו מספק את באר: התהום, 'הליבה החסרה' שזיהתה חנה סוקר־שווגר בספריו של באר, אינה רק הספרייה הריקה, היעדר 'מדרשי העבר' היהודיים ו'לשון המסורת האבודה',⁹² אלא גם חסרונם הכואב של המתים: מהנספים בשואה, שהיעדרם מונכח בין השאר בלפני המקום ובחלומותיהם החדשים, עד החלל שהותיר המוות הפרטי בלב אמו ואביו של המספר. כמו שמסופר הן

90 שם, עמ' 292, 296, 297, 299.

91 הנ"ל, צל ידו, עמ' 40. הניסוח 'להקים לתחייה' משתייך לשלל ההטרמות הגודשות את פרקיו הראשונים של הספר.

92 חנה סוקר־שווגר, 'הליבה החסרה': יצירת באר על פי תהום הספרות העברית, בתוך: הנ"ל ווייס (עורכים), מלאכת החיים, עמ' 83-115, הציטוט מעמ' 107.

בחבלים הן בצל ידו, כל אחד מההורים חי, ובלבו ריק שהותיר המוות של בנותיה הראשונות ושל אשתו הראשונה. הילד החי, שגדל להיות המספר, לא יוכל לעולם למלא את החלל – גם זו משימה בלתי אפשרית שנידונה מראש לכישלון.

מלבד 'ארון הספרים היהודי' נוכחת ברומן גם הספרות בת זמננו. ראשית, באמצעות הספר שהמספר אמור לכתוב והספר שהיה אביו רוצה לכתוב (כאמור, הוא מתוודה על כך באוזני בנו תוך כדי אזכור של המשורר אמיר גלבץ). כמו בספרים קודמים של באר (לפני המקום, חלומותיהם החדשים), אפשר לשער שזהו צל ידו עצמו, הספר שאנו אוזנים בידינו. ברמה אחרת, בצל ידו (שוב, לא לראשונה) באר כותב על מלאכת הכתיבה עצמה ועל תפקידה בהצלת העבר מן הנשייה, בהחייאת זכר המתים. זוהי אמירה קיומית ופילוסופית על היחס בין חיים ובין בדיון. משימתו של המספר – בצל ידו כמו במר לובלין – היא להתמודד עם הנשייה ועם השכחה, שפירושן כיליון. התפיסה שבאר מציג, כמו עגנון, היא שהכיליון האמיתי אינו המוות גופא, מותו הפיזי של האדם, אלא השכחה. באר שם את הדברים בפי דמות הצייר יעקב שטיינהרדט, שהמספר פגש אותו בילדותו: 'לדעתי, כל עוד קיים בעולם אדם אחד בלבד שנוצר בליבו את זכרו של מישוה שנפטר', פסק שטיינהרדט, 'האיש הזה עדיין איננו בחזקת מת'.⁹³ לצורך זה על המספר להתנתק משגרת היום-יום של חייו, אם כי לתקופה קצובה, דוגמת דנטה בפואמה 'הקומדיה האלוהית' (שגם היא מוזכרת בספר).⁹⁴ מטרתה של ההתנתקות – וגם אופן ההנצחה העיקרי – בעולמו של באר היא כתיבת ספרים.

אך לא די בכך. כאשר באר משתמש בפרק מספרו של עגנון למשימה האינטימית ביותר: העלאת זכרו של אביו המת, הוא אומר משהו נוסף על תפקיד הספרות. הוא זקוק לספר של סופר אחר – ספר שקרא – כדי לתווך בינו ובין זיכרונותיו האישיים. מלאכת הסופר, כך כאילו באר אומר לנו, היא מעשה מרכבה בין האמת הפנימית שלו, 'המוגלה' שלו, כך הוא קרא לה במקום אחר,⁹⁵ ובין 'ארון הספרים' הפרטי שלו, שאצל באר שמור בו מדף מרכזי לספרי עגנון. בזכות קרבתו של באר אצל עגנון, הרומן הלא גמור של עגנון מתאים לתיווך החיוני של החוויות והזיכרונות האינטימיים, הקשים והכואבים ביותר. תפקיד הספרות הוא לתת מקום, לתווך ולשמר רגשות, זיכרונות וחוויות שעוברים בחיינו, כמו שכתב באר בסיום חבלים, כ'אוויר שאין סופו לנוח'.⁹⁶ לשם כך הסופר משתמש בכלים העומדים לרשותו, ובהם גם הספרים שהם משורש נשמתו.

93 באר, צל ידו, עמ' 46. שטיינהרדט (1887-1968) היה צייר, אמן הדפס ומרצה בבצלאל.

94 שם, עמ' 310.

95 באר, חבלים, עמ' 250.

96 שם, עמ' 331. המקור בתלמוד הבבלי, בבא מציעא קב ע"א.

סיכום

בפתח הדבר לספר גם אהבתם גם שנאתם חיים באר מספר כי בהיותו בן 18 נשאל מה הוא קורא וענה כי הוא 'קורא את עגנון בהנאה מרובה'.⁹⁷ כארבעים שנה אחרי כן, כששאלה אותו הפרופ' רות קרטון בלום 'מאין נחל את שירי', הוא ייחד לעגנון מקום של כבוד בין מקורות השראתו והוסיף: '[צייד האפיפניות] זוהי גולת הכותרת של "הריגול התעשייתי" שאני מפעיל מזה שנים [...] אבל "המרגל התעשייתי" אינו מבקש לגנוב, הוא מבקש ללמוד".⁹⁸ באר ממשיך ללמוד מעגנון, והוא אולי תלמידו המובהק ביותר. אין תמה אפוא כי באר, גם בשבתו לכתוב רומן שבמרכזו דמות אביו מולידו, נעזר במה שלמד ממורו ורבו ש"י עגנון. הוא שואב ממנו מלוא חופניים, לש ומעבד את תובנותיו למקרא עגנון ויוצק אותן בתבניות חדשות לפי מטרותיו. שלא כעגנון, באר מכוון בספר זה לא להנכחת חורבן לאומי ותרבותי אלא להיעדר אישי ופרטי ביותר – היעלמו הפתאומי, בתוך ימים אחדים, של אביו מחייו בעודו נער. לשם כך הוא משיב לחיים את האב המת בדמות חדשה, שהמספר עצמו מתקשה לזהות מכיוון שזו דמות אשר הוא עצמו לא הכיר בילדותו: האב כאדם מאושר ושלם. אלא שתיאור האב כמת-חי דווקא מנכיח את מותו, את היעדרו מחי הבן. הניסיון לשחזר את העבר ולהחיותו נידון מראש לכישלון. בין שלל הרגשות המורכבים של המספר בולט בספר רגש האשמה הכפול כלפי אביו המת: אשמה על שהתבייש בו בעודו בחיים ועל האופן בו תיאר את דמותו בחבלים. בצל ידו נערך אפוא ניסיון כפול להתמודד עם כאבו של המספר על שאביו נלקח מחייו בגיל צעיר ועם רגשי האשמה שלו. להבדיל מעגנון, שהשתמש בדמות המת-חי כדי להנכיח את החורבן של קהילות ישראל ושל העיירה היהודית במזרח אירופה, ולהבדיל מדמויות 'המת-חי' הלאומיות בשירת אלתרמן ובני דורו, באר עוסק באובדן וברגשי אשמה אישיים וקרובים.

מתוך כך דמות האב בצל ידו עוברת תהליך של אידיאליזציה: באר בוחר לספר על אביו בתקופת נישואיו הראשונים כגבר צעיר ונאה, אידיאליסט, נדיב, מוקף חברים ונשוי באושר. האב המת-חי מקרין תבונה והדרת כבוד, צניעות ויושר. אם יש בכך הכאה על חטא, או הדגשה יתרה של הרגשת ההיעדר והנכחת חסרונו של האב בחייו של הבן, אופן התיאור של האב מציף גם את תכונתו המרכזית של הבדיון: החירות הניתנת למספר לעצב את העולם הבדיוני ואת הדמויות המאכלסות אותו לפי רצונו ומטרותיו, והוא משוחרר מכבלי המציאות. **בחנותו של מר לובלין** כבר שימש אינטרטקסט חשוב בחלומותיהם החדשים של באר, אך **בצל ידו** הוא משתמש בפרק האחרון מהרומן של עגנון כדגם למפגש פנים אל פנים עם המתים. בכך הוא גם ממקם את יצירתו בתוך מסורת חיה של הספרות העברית החדשה. באר למד מ'אביו' הספרותי עגנון איך להושיב את אביו המת בצל ידו לשיחה אינטימית עם דמות המספר, וכך לזמן לו אולי אפשרות לתיקון, להבעת חרטה כנה ולהתוודעות, אך

97 באר, **גם אהבתם, עמ' 11**.

98 הנ"ל, 'צייד האפיפניות', עמ' 213.

בד בבד גם להנכיח בחדות יתרה את מותו של האב ואת חוסר היכולת לבכות בחיקו 'כפי שראוי לו, לאדם, לבכות על אביו המת'. בכך גלומה אמירה ארס־פואטית על תפקידה של הספרות בהחייאת העבר: יצירה שכתב הסופר מסוגלת לתווך עבור אדם אחר, הקורא, את זיכרונותיו, את אמונותיו ואת רגשותיו הכמוסים ולאפשר לו התמודדות מחודשת אִתָּם. באר נזקק לספרו של עגנון כדי לתווך בינו ובין זיכרונותיו האישיים. עגנון הסופר כתב על עירו ועל עולמו שחרבו ואינם; הקורא חיים באר קרא את ספרו של עגנון, עיבד באמצעותו רגשות, זיכרונות וחרטות משלו והטמיע אותם בספר שכתב – הפעם בתפקיד הסופר. אנו, הקוראים את צל ידו, נקרא לתוכו את תובנותינו ואת הצללים שבעברנו, כחוליה נוספת בשלשלת הדורות.

על אודות המחברת

ד"ר יעל בלבן היא חוקרת ספרות ומרצה במכללה האקדמית בית ברל. בוגרת המחלקה לאמנות בבצלאל; מוסמכת ודוקטור לספרות עברית מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב. הייתה עמיתת מחקר במרכז כ"ץ ללימודי יהדות מתקדמים באוניברסיטת פנסילבניה. מחקריה עוסקים בייצוגים חושיים בסיפורת, בייצוגים של מוזיקה בסיפורת וכן בספרות עברית בת זמננו. ספרה הראשון קולות רבים: קריאה בסיפורת של שולמית הראבן ראה אור בהוצאת מאגנס (2019).